

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ISSN 0453-8048

ISSN 0320-8281

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

№ 852

ІСТОРІЯ

Випуск 41

Засновано у 1964 р.

Харків – 2009

ББК 63. я 43
УДК 93(082)

Затверджено Вченою радою Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 6 від 29 травня 2009 р.)

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, професор	<i>С. І. Посохов</i> (відп. редактор)
канд. іст. наук, доцент	<i>Ю. В. Буйнов</i>
канд. іст. наук, професор	<i>В. М. Духопельников</i>
канд. іст. наук, професор	<i>Ю. О. Голубкін</i>
д-р іст. наук, професор	<i>В. І. Кадєєв</i>
д-р іст. наук, професор	<i>В. В. Калініченко</i>
канд. іст. наук, професор	<i>С. М. Куделко</i>
д-р іст. наук, професор	<i>В. В. Лантух</i>
канд. іст. наук, доцент	<i>Д. В. Журавльов</i> (відп. секретар)
д-р іст. наук, професор	<i>Б. К. Мигаль</i>
канд. іст. наук, професор	<i>Є. П. Пугач</i>
д-р іст. наук, професор	<i>С. Б. Сорочан</i>
канд. іст. наук, доцент	<i>О. П. Чижов</i>
д-р іст. наук, професор	<i>О. О. Чувпило</i>
д-р іст. наук, професор	<i>Б. А. Шрамко</i>

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61077 Харків, пл. Свободи, 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет.

Тел.: (057) 707-54-78; факс (057) 702-03-79

E-mail: istfakkhnu@gmail.com; сайт: <http://www-history.univer.kharkov.ua>

Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – «Історія». – 2009. – № 852. – 416 с.

Матеріали «Вісника» відображають актуальні проблеми історії України, стародавньої та середньовічної історії, археології, нової та новітньої історії, історіографії та джерелознавства. Авторами більшості публікацій є науковці історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна.

Для викладачів, науковців, студентів і всіх, хто цікавиться історією.

Материалы «Вестника» отражают актуальные проблемы истории Украины, древней и средневековой истории, археологии, новой и новейшей истории, историографии и источниковедения. Авторами большинства публикаций являются ученые исторического факультета ХНУ имени В. Н. Каразина.

Для преподавателей, научных работников, студентов и всех, кто интересуется историей.

Усі статті проредаговано.

При оформленні Вісника були використані традиційні середньовічні ірландські орнаменти

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 11825-696-ПР від 04.10.06

©Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2009

ІСТОРІЯ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

- Григорьева М. В.** Студенчество Харьковского университета первой половины XIX в.: трансфер и адаптация европейской университетской традиции 305
- Иващенко В. Ю.** Профессора-иностранцы и местная среда в Харькове в начале XIX в.: взаимодействие и восприятие 315
- Рябченко О. А.** На роздоріжжях долі: від офіцера Добровольчої армії до студента радянського ВНЗ (спроби інтеграції Олександра Шатілова в радянське суспільство у 1920-ті рр.) 326
- Шпорт Г. М.** Університетський етнографічний музей (1905 – 1919 рр.): історія створення, структура, діяльність 338

РЕЦЕНЗІЇ

- Дивногорцев А. А.** Книга о старейшей университетской библиотеке Украины 355
- Посохов С. І.** Університети: з минулого у майбутнє 364
- Куліков В. О., Єремєєв П. В.** Звіт про результати науково-дослідної роботи на історичному факультеті за 2008 р. 366

Хроніка подій на історичному факультеті ХНУ імені В. Н. Каразіна в 2008 р. 371

ПУБЛІКАЦІЇ ВИКЛАДАЧІВ, СПІВРОБІТНИКІВ ТА АСПІРАНТІВ ФАКУЛЬТЕТУ у 2008 р.

- Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків 376
- Кафедра нової та новітньої історії 383
- Кафедра історії України 390
- Кафедра історії Росії 397
- Кафедра історіографії, джерелознавства та археології 401
- Музей археології та етнографії Слобідської України ХНУ імені В.Н. Каразіна 407
- Музей історії університету 410
- Список скорочень 411
- Наші автори 413

- ²⁰ Роммель, К. -Д. Спогади... / К. -Д. Роммель. – С. 117, 126-130.
- ²¹ Там же. – С. 139, 153.
- ²² Розальон-Сошальский, А. Г. Мои воспоминания... / А. Г. Розальон-Сошальский. – С. 35.
- ²³ Багaley, Д. И. Опыт истории Харьковского университета... Т. 1 / Д. И. Багaley. – С. 900; Роммель, К. -Д. Спогади... / К. -Д. Роммель. – С. 124, 142-143.
- ²⁴ Багaley, Д. И. Опыт истории Харьковского университета... Т. 1 / Д. И. Багaley. – С. 751, 846.
- ²⁵ Там же. – С. 1066.
- ²⁶ Каразин, В. Н. Речь, говоренная в Дворянском собрании Слободско-Украинской губернии / В. Н. Каразин // Болебрух А. Г., Куделко С. М., Хрідочкін А. В. Василь Назарович Каразін / А. Г. Болебрух, С. М. Куделко, А. В. Хрідочкін. – Х., 2005. – С. 320.
- ²⁷ Багaley, Д. И. Опыт истории Харьковского университета... Т. 1 / Д. И. Багaley. – С. 122.
- ²⁸ Там же. – С. 1004-1005.
- ²⁹ Там же. – С. 1002, 1005-1022.
- ³⁰ Там же. – С. 840.
- ³¹ Там же. – С. 1053-1056.
- ³² Там же. – С. 841.

**На роздоріжжях долі: від офіцера
Добровольчої армії до студента радянського ВНЗ
(спроби інтеграції Олександра Шатілова в радянське
суспільство у 1920-ті рр.)**

Рябченко О. Л.

Рябченко О. Л. На роздоріжжях долі: від офіцера Добровольчої армії до студента радянського ВНЗ (спроби інтеграції Олександра Шатілова в радянське суспільство у 1920-ті рр.). У статті досліджується життєвий шлях "невидатної" людини, який був типовим для багатьох молодих людей, які залишили студентські лави і стали добровольцями Білої армії. На прикладі А. П. Шатілова простежується доля "старого студента" в еміграції і складний процес пристосування вихідця з дворянської сім'ї до життя в радянському суспільстві в умовах його динамічної трансформації в 1920-х рр.
Ключові слова: інтеграція, радянське суспільство, "старе студентство", Біла армія, еміграція.

The course of life of a “non-outstanding” person, typical for many young men that had gave up their student bench for taking part in the White army’s struggle is been investigated in the following paper. On the example of A. P. Shatilov the fate of “old students” during emigration period is been studied as well as the hard process of accommodation of a nobleman of the former empire to the new lifestyle of the rapidly transforming Soviet society of the 1920th.

Key words: integration, Soviet society, “old students”, White army, emigration

Складним і багатобарвним постає перед нами соціальний світ, в якому життя і діяльність кожної людини позначене окремими, притаманними лише їй відтінками. У одних вони рівномірні, насичені яскравими чи тьмяними барвами, у інших – як спалах, але разом вони поєднуються у неповторний колорит долі і діянь людських. Тому під час реконструкції подій минулого ми завжди маємо повертатися до самої звичайної людини, яка живе і діє у цьому світі. Саме у безіменному просторі найчастіше розгортається справжня історія, відмічав у свій час Ю. М. Лотман¹, тому історики все частіше намагаються осмислити і прочитати сторінки життя і діяльності «невизначних» людей, чії почуття і уявлення складають основу будь-якої соціальної системи.

Перша світова війна, а потім події 1917 – 1920-х рр. не залишали місця звичній пасивності більшості, у душах якої, за словами одного з сучасників, боролися масовий обиватель з сумлінням². В політичних реаліях того часу людська свідомість невпинно намагалася осмислити все, що відбувалося навколо. Одні активно відстоювали свої ідеали, інші – від гріха подалі, назавжди залишили Батьківщину, треті, як це завжди траплялося в історії, зайняли очікувальні позиції, сподіваючись, що стихія врешті-решт заспокоїться і ріка життя потече своїм звичним плином.

Доля «старого студентства», проблеми його інтеграції в новий освітній простір до сьогодні залишаються поза увагою дослідників. Як правило, досить ґрунтовно вивчаються останнім часом проблеми перебування українських студентів в еміграції³. Студентство Радянської України 1920-х рр. традиційно в історіографії подається як пролетарське, в монолітних лавах якого не було місця іншим його категоріям⁴. В дійсності серед них перебувала значна частина вихідців із колишніх привілейованих верств населення, прибічників інших політичних режимів, тому питання пристосування їх до умов життя і навчання в радянських вищих навчальних закладах є важливим перспективним напрямком наукових пошуків сьогодення.

У нашому розпорядженні наявна невелика кількість документів, які залишили студенти – безпосередні учасники подій 1917 – 1921 рр., але все ж вони дозволяють окреслити основні контури їхніх «доріг і

роздоріжж» на конкретних прикладах. Звичайно ж, сприйняття цих подій сучасниками було далеко не однотипним, що і дозволяє окреслити стратегії поведінки окремих груп студентів тих років – співучасників, свідків і невільних заручників великих драм і повсякденних буднів.

На прикладі реконструкції долі героя нашої розповіді - Олександра Петровича Шатілова, ми зробимо спробу проаналізувати досвід однієї людини як низку спроб, виборів, прийняття рішень у непростій ситуації цього драматичного періоду нашої історії. Стратегії поведінки цієї людини можуть вважатися типовими для багатьох молодих людей, яких війна і революційні події застали на студентській лаві, оскільки, як відмічають спеціалісти, час історії як категорія вічна і безперервна в революційні епохи повністю поглинає категорію часу особистого і дискретного. Він поєднує величини не лише різномасштабні, але й неодноманітні і саме їх поєднання сприяє формуванню оригінального в антропологічному вимірі ландшафту, де ритми життя окремих громадян практично не відрізняються⁵.

Олександр Петрович Шатілов народився у 1895 р. у відомій дворянській родині професора Петра Івановича Шатілова. Початкову освіту здобував у Швейцарії. У 1914 р., після закінчення гімназії, вступив до Харківського університету на медичний факультет, але у 1915 р. він перейшов на навчання до Александровського військового училища, яке і закінчив у жовтні того ж року в чині прапорщика. Відразу ж після закінчення його направили на Румунський фронт прапорщиком 194 полку царської армії, де він і брав участь у боях на фронтах Першої світової війни до грудня 1917 р. Із фронту Олександр повертається до рідного Харкова, знову вступає на медичний факультет університету і навчається до кінця 1918 р.

Це був період владних протистоянь, кожна з яких по-різному сприймалася громадськістю, в тому числі й студентством. Встановлення радянської влади в багатьох навчальних закладах вважалося спробою узурпації влади⁶, Українська Центральна Рада, як і наступні українські уряди, знаходили більшу підтримку серед студентства Наддніпрянщини, а у південно-східних регіонах України викликали менше симпатій, де перевага надавалась поборникам «єдиної і невідимої». Так що Денікінський лозунг «Нехай вчиться той, у кого немає батьківщини» сприймався у студентському середовищі досить серйозно і молодь, всіляко підтримувана своєю Альма-матер, вирушала боронити «добровольчі» ідеали. Встановити чисельність студентів, які воювали за «білих», «червоних» чи відстоювали ідеї національного відродження України практично неможливо через відсутність архівних матеріалів і суперечності статистичних даних. Спеціальних «студентських» дивізій чи інших підрозділів в жодній із армій не існувало, як це було, наприклад, у роки Першої світової війни, коли студенти Харкова були об'єднані у спеціально створений студентський загін імені проф. П. І. Шатілова і у 1917р. відправлені на Турецький фронт⁷. За свідченням

одного із учасників тих подій - Сергія Германовича Пушкарьова, який у травні 1917 року закінчив курс історико-філологічного факультету Харківського університету і, з вступом білих в ніч з 11 на 12 червня 1919 року до Харкова, відразу ж залишив мрії про професуру і пішов рядовим солдатом у Добровольчу армію, добровольцями була, головним чином, студентська молодь, яка «ставилася до мене дружньо поважно, мобілізовані солдати – нейтрально»⁸. Про політичні настрої більшості студентства Харківського університету говорить і той факт, що в осінньому семестрі 1919 р. професорам цього навчального закладу доводилося читати лекції майже в порожніх аудиторіях, оскільки більшість студентів перебувала в Добровольчій армії⁹. На наявність студентства у складі білої армії вказує і Д. І. Мейснер, який виділяє три складові у складі білої армії і серед них «... ті, хто вважав, що вони борються за свободу проти революційної диктатури. Студенти і гімназисти, члени різних політичних партій, які вітали в тій чи іншій мірі Лютневу революцію і відкидали Жовтневу...»¹⁰.

Не сприйняв ідеали диктатури пролетаріату і О. П. Шатілов, тому не став чекати зміни влади у Харкові і незадовго до вступу частин Червоної армії від'їжджає до Криму, де у кінці січня 1919 р. підпав під мобілізацію в армію Денікіна. В чині підпоручика (помічника наводчика) Сімферопольського офіцерського полку Олександр Петрович декілька раз брав участь у боях проти Червоної армії на Кримському фронті. У вересні 1919 р. він був поранений і відправлений до Харкова на лікування, де і перебував до листопада цього ж року. У цей час О. П. Шатілов одружується з дочкою банківського службовця Ксенією Федорівною Грунт, але цей шлюб не був тривалим, оскільки вона виїхала разом з білими в Белград. Після повернення на фронт його було призначено начальником кулемета Волзького батальйону, який ввійшов до Корніловського полку. 17 липня 1920 р. його було вдруге поранено. Після переходу командування до Врангеля, Олександра Петровича було призначено підпоручиком Волзького окремого батальйону, дислокованого у Тюб – Джанкої і у кінці 1920 р. у складі армії Врангеля він залишає Батьківщину, емігрувавши до Туреччини, спочатку до Константинополя, а потім на півострів Галліполі. У складі цієї ж армії евакуювався і його рідний брат Дмитро¹¹.

О. П. Шатілов залишив лише скупі біографічні довідки про своє перебування у Добровольчій армії і у еміграції. Разом з тим із інших джерел, зокрема завдяки спогадам студента – юриста Г. Федорова, який також 30 жовтня 1920 р. на пароплаві «Володимир» залишив Крим у складі армії Врангеля, ми можемо відтворити загальний контекст подій і уявити всі тяготи евакуації і життя на чужині. У своєму щоденнику юнак записав: «Я дивлюся без кінця на вузьку смужку і відчуваю, що мене душать сльози, а горло починають судорожно здавлювати спазми

---

* Тут і далі цитати подано у перекладі автора.

готового вирватися ридання... Тепер у мене немає нічого попереду... навіть надії»¹². Дорога до Константинополя виявилася нелегкою – доводилося долати голод, холод, хвороби. Пригнічений стан підсилювався штормом та поломкою машини в морі. І кожен новий день, наповнюючи серце тугою, віддаляв добровольців від Батьківщини.

Близько року після евакуації із Криму вчорашні студенти, які становили молодший офіцерський склад армії Врангеля, жили у воєнних наметових таборах. Попереду їх чекала відправка в Галіполійський табір, що розташовувався в місцевості з символічною назвою «Долина сліз». Із 8949 його офіцерів третина мала середню освіту, багато з них до початку світової війни, як і О. Шатілов, були студентами вищих навчальних закладів. Дехто був мобілізований чи вступив добровільно до Білої армії у роки громадянської війни, змінивши студентське життя на фронтіві дороги в надії на повернення «єдиної – неділимої монархічної Росії» і на продовження навчання після закінчення війни. Але доля підготувала для них не одне випробування, її тяжкі удари відчували на собі сотні евакуйованих на чужину молодих людей. Розпочався новий етап життя: напівголодне існування, холод, хвороби, лазарет, муштра, безкінечні наряди, гауптвахта. О. П. Шатілов, який встиг отримати елементарні медичні знання, виростаючи у сім'ї професора – лікаря і навчаючись на медичному факультеті Харківського університету, до 1921 р. служив фельдшером у інженерному полку. Але тяжкі матеріальні умови і жорсткість командування спонукали більшість студентів-військових покинути армію і «гостинний Босфор». У травні 1921 р., в ході передислокації армії на Балкани, Врангель видає наказ, відповідно до якого «... ті, хто в силу свого слабого здоров'я чи з інших причин не в змозі залишатися в армії, мають в трьохденний термін заявити про це – вони будуть переведені в стан біженців»¹³. Близько 20% армії покинули її і перейшли до категорії біженців. Серед них були і брати Шатілови, і інші колишні студенти.

Становище біженців у Туреччині було не менш драматичним, оскільки загальні політичні умови, пов'язані із воєнними діями, викликали катастрофічне становище не лише в житті емігрантського студентства, але і серед місцевого населення. Для того, щоб вижити, вчорашні студенти вимушені були тяжко працювати, «тіснитися не лише в непристосованих до життя бараках, сараях, напівзруйнованих приміщеннях, але і в буквальному сенсі на вулиці – в ящиках для сміття, а частіше прямо під відкритим небом».

По-різному склалася доля цих біженців в подальшому, але переважна більшість молоді у 1921 р. скористалася пропозицією чехословацького уряду на чолі з Томашем Масариком і виїхала на студії до вищих навчальних закладів Праги та інших міст Чехословаччини. У вересні цього року перебралися до цієї країни і

брати Шатілови. Це були перші кроки назустріч своїй далекій мрії, яка на той час здавалася нездійсненною.

Олександр продовжив навчання на медичному факультеті Карлового університету у Празі, його брат Дмитро після закінчення гімназії вступив на фізико-математичний факультет Белградського університету. В Україну він, на відміну від свого старшого брата, більше не повернувся.

Окремою сторінкою в житті О. П. Шатілова є його перебування в Чехословаччині. Ця країна була досить значним центром як української, так і російської еміграції. За деякими даними, у першій половині 1920-х років щороку до Чехословаччини прибувало близько 50 тис. громадян колишньої Російської імперії, в тому числі понад 20 тис. росіян, 20 – 25 тис. українців¹⁴. Стосовно кількості студентів, то дослідники наводять різні цифри: на думку О. Дудніка, в академічних центрах Європи у міжвоєнний період перебувало близько 6,5 тис. організованих українських студентів, половина з них – у ЧСР¹⁵. За офіційними відомостями Чесько-українського комітету, у 1924 р. тут перебувало 1110 українських студентів, більша частина яких походила із Галичини¹⁶. Але студентський рух не був однорідним, тут були створені громади за територіальним принципом. Так, 6 січня 1923 р. у Празі була утворена Громада студентів-емігрантів з Великої України в ЧСР. Всього до її складу входило 210 студентів, головою Ради Громади обрано Костя Осауленка¹⁷. Але всі ці студенти у минулому перебували в українській армії, «люди випробувані, але знесилені». Ця еміграція була і національною, і політичною за своїм характером. Тогочасний політичний режим на окупованих східних землях України був для них не лише знівеченням їхніх національно-державницьких постулатів, а й утиском вузько-політичного світогляду. Ця частина нагадувала за духом своїм московську студентську еміграцію, яка декларувала, що «не повернеться до Росії, доки там будуть комуністи при владі». У цих списках не значаться студенти – вихідці з України, які перебували у арміях Денікіна чи Врангеля. Разом з тим О. П. Шатілов у своїй біографії пише, що у полковника Прокотєва був список 100 студентів – білих офіцерів, які перебували у Празі. Серед них були і вихідці з України, але числилися вони серед російської еміграції, зокрема, їхні прізвища можна знайти серед членів «Союзу Галліполійців» - організації, що об'єднувала білих емігрантів у всіх великих емігрантських центрах. Члени цього союзу розділяли позицію А. Врангеля щодо збереження кадрів Добровольчої армії і підтримки її в стані бойової готовності, щоб в разі необхідності виступити разом з іноземними корпусами проти більшовиків. Генуезька конференція (1922) поклала край таким сподіванням, але промонархістська і антибільшовицька ідеологія іще протягом двох десятків років об'єднувала колишніх офіцерів і відділяла їх від іншої еміграції. В Празі цю організацію очолював офіцер армії Врангеля Дорофєєв. О. П. Шатілов перебував у складі «Союзу» дев'ять місяців,

відвідував загальні збори, на яких популяризувалися ідеї і завдання цієї організації.

Економічне становище студентства було порівняно добрим. Вони знаходилися на повному пансіоні: кожному видавався комплект одягу і взуття, трамвайні квитки і навчальні посібники. Зверх того видавали 50 крон на місяць на дрібні витрати. Але головне – молодь отримала можливість навчатися. Студенти, які прибули із Константинополя, пройшли медичний огляд, «тридцять серйозно хворих помістили у санаторій»¹⁸. Як відмічали сучасники «коли і бувають нарікання, то вони не оправдані, бо завжди більшість українських студентів у до військові часи, у себе в Києві чи Харкові навчалися у значно гірших матеріальних умовах. А сучасне матеріальне забезпечення студентів в Україні ще гірше»¹⁹. Але все рівно про своє життя вони жартома писали у студентському гумористичному часописі:

Ой вчуся я, вчу, їстоньки хочу

Нема сили щось від чаю...

Надів «нову» одежину, дірками свічу²⁰.

Студенти жартома також говорили, що «українського студента пізнають на балу по латаних штанах, зимою по літньому плащі, в ділі по безділлю, в їжі по апетиту...»²¹.

Які б умови не створювалися для студентської молоді, але думка про повернення на батьківщину не залишала багатьох із них, особливо коли розпочали в еміграції свою роботу різні агенти радянського уряду, а згодом і Добровільне об'єднання поступового студентства (ДОПС). Про це свідчать записи О. П. Шатілова: «Доки я вважав, що повернутися додому не можливо, що це буде вірна смерть, я сидів за кордоном і спокійно навчався. Але коли узнав від знайомого Астермана М. А. [Михайло Абрамович Астерман був співробітником Наркомосу України - *О. П.*], що можна повернутися до Харкова, я втратив спокій і став рватися в Харків, де у мене залишилися мати, брат [Микола- *О. П.*] і сестра [Анна – *О. П.*]»²².

О. П. Шатілов подає заяву до радянської місії і у березні 1923 р. отримує дозвіл на повернення в Україну. Що його чекало на батьківщині? Він мріяв закінчити навчання. Але дорога до вищого навчального закладу йому, як добровольцю Білої армії, який до того ж був офіцером і брав участь у боях проти червоних, була закритою. Заважало вступові і дворянське походження. Але оскільки батько його був відомим лікарем – професором, мати Олександра – Марія Василівна Шатілова, клопоталася перед ГПУ про перегляд його справи і дозвіл на вступ до Харківського медичного інституту, в результаті чого його було зараховано на третій курс²³.

Атмосфера у вищих навчальних закладах України в цей час була досить тривожною, тут постійно проходили чистки, перереєстрації, а з початком 1924/25 навчального року розпочалася так звана «соціально-академічна перевірка», в результаті якої сотні студентів були

позбавлені права на навчання. Великою виявилася кількість виключених і з Харківського медичного інституту. За звітами Центральної комісії у студентських справах, з початку її роботи по 18 грудня 1923 р. було розглянуто 359 заяв, всього ж їх надійшло 486²⁴. Найбільша кількість заяв поступала в цей період із Харківських вищих навчальних закладів – Технологічного (110) і Медичного (111) інститутів. Цікавою є зворотна реакція студентства на політику влади щодо них. Стурбовані грубим поведженням членів місцевих комісій з переєстрації, студенти цих навчальних закладів навіть подали до Центральної Комісії колективну заяву, яку підписали двадцять чоловік із ХМІ і вісім – із ХТІ. В ній підкреслювалася несправедливість постанов щодо них і ставилася вимога участі студентів при розгляді справ²⁵.

Інший студент Харківського медичного інституту, однокурсник О. П. Шатілова, Олександр Васильович Давиденко, написав у одному із своїх листів: «І вересня у нас по всіх вищих навчальних закладах пройшли грандіозні небувалі чистки. Так що чорт знає, залишусь я «в живих», чи ні. Легко не здамся, тому що гріхів за собою не відчуваю, а якщо піду, то піду, в крайньому разі думаю піти, з барабаним боем! Якщо вірити всьому, що розповідають про московські чистки, то передбачається щось кошмарне...»²⁶. Разом із слухами про масштаби «чисток», розповсюджувалися у цьому інституті і листівки. У одній із них писалось: «... Товариші студенти! Досить пасивності! Геть зимову сплячку! Пам'ятайте, що ми сила, що ми зможемо примусити з собою рахуватися, пам'ятайте, що наше «Я» можуть почути не лише тут, але і там. Пам'ятайте, що лише рішучістю дій ми зможемо досягти своєї мети і знищити терор «соціалістичних народних робітничо – селянських погонщиків»²⁷. Автора цієї листівки, О. В. Давиденка (він був сином селянина, червоноармійцем, а його старший брат загинув в бою з денікінцями), було заарештовано восени 1924 року «за розповсюдження листівок контрреволюційного характеру відносно соціально-академічної чистки вузів» і вислано в концтабір на Соловки, така ж доля чекала й інших незгодних з політикою партії в сфері освіти. Серед них були і ті, хто зі зброєю в руках відстоював інтереси більшовиків в роки громадянської війни, і їхні противники. Але героя нашої статті серед них не було. Отримавши дозвіл на навчання, він намагався навіть не обговорювати у колі друзів політичну ситуацію, знаючи, наскільки в той час був розвинутий шпіонаж. «Не можна бути ні в кому впевненим, поговориш з ним, а він донесе», - відмічав Олександр. Не виключаємо і впливу матері, яка не могла не хвилюватися за долю сина, бо у відношенні до тих, хто раніше служив в царській чи Білій арміях, весь час підкреслено вживалося слово «офіцери», яке не використовували для позначення командного складу Червоної Армії. Приховати своє походження, мешкаючи в Харкові, де ця сім'я була досить відомою, також не було

можливості. Залишалося сподіватися, що саме заслуги батька будуть критерієм лояльності до них нової влади. Але не судилося.

Під час соціально-академічної перевірки 1924 р., незважаючи на дозвіл і на успіхи у навчанні (тих, хто здав всі встановлені мінімуми було не так вже й багато), О. П. Шатілова було «вичищено» із інституту. Слід відмітити, що не всі студенти, які служили у Білій Армії, виключалися із ВНЗ. Їхні справи розглядалися на закритих Комісіях з чистки колишніх білих, де обов'язково був присутнім представник ГПУ. Наприклад, із 30 студентів Харківського технологічного інституту, які в свій час перебували Білій Армії, під час однієї із таких комісій 10 липня 1923 р., виключили лише трьох. Решту залишили, вказавши кожному на те, що —до цього часу не спокутував ганебного клейма служби в Армії Денікіна»²⁸. Синові ж відомого професора, ім'ям якого було названо першу в Україні студентську лікарню, місця в радянському ВНЗ не знайшлося. Його чекала доля тих студентів, яким доводилося відстоювати право на навчання роками, ходити і писати в різні інстанції, шукати і турбувати знайомих, які могли б допомогти у вирішенні справи. У 1925 р. мати знову клопочеться за сина – пише листа до секції наукових робітників про відновлення сина у числі студентів ХМІ. Секція і особисто академік Д. І. Багалій підтримали це клопотання і у 1926 р. О. П. Шатілова було поновлено у правах студента²⁹.

Разом з навчанням Олександрю, як і багатьом іншим студентам того часу, і не лише із робітничо-селянського середовища, для того, щоб якимось звести кінці з кінцями, доводилося працювати. Як він сам писав, спочатку йому доводилося пилити дрова для сім'ї. Потім розпилював дрова сусідам за плату і так став пильщиком. Згодом це стало основним його заробітком, навіть в анкетах в графі про його соціальне положення і походження писалось: «чорноробчий – син потомственного дворянина»³⁰. Та закінчити інститут йому не судилося. 15 жовтня 1930 р. його було заарештовано за «антирадянську агітацію і контрреволюційну діяльність», під слідством він перебував до 1 грудня 1931 р., коли і був звільнений «за відсутністю доказів»³¹. Після звільнення клопотатися про відновлення навчання він не став, хоч йому залишилося здати лише декілька екзаменів. Як відмічав Олександр Петрович, причиною цього було те, що багато із того, що він вивчав, забулося, а по-друге, в Україні лікарі мають дуже низьку зарплату при великій затраті сил і енергії. Тому він продовжував працювати продольним пильщиком. Скоріш за все, О. П. Шатілов намагався таким чином вести менш помітне життя, бажаючи загубитися серед простого люду, вважаючи, що в інституті у нього буде більше шансів на повторний арешт. Але на свободі він довго не затримався, уже 31 жовтня 1932 р. його було заарештовано вдруге і звинувачено в тому, «що він є особою соціально небезпечною, влюбий момент може виступити проти радянської влади». Звинувачень проти себе він не визнав, на допиті говорив: «Коли мене запитували «Як поживаєш?», я

завжди відповідав «Дуже гарно». Я живу з рідними, допомагаю їм, не голодуємо, чого можна вимагати тепер? А якщо і буває тяжкувато, то іншим буває і трудніше, а якщо порівнювати моє життя на волі із життям в БОПРі, то можна сказати, що прекрасне життя»³².

Незважаючи на те, що у процесі слідства контрреволюційна діяльність О. П. Шатілова не була підтверджена, але «беручи до уваги, що він є особою соціально небезпечною», його було вислано в концтабір на три роки. Відомостей про звільнення у його справі немає, реабілітовано після виходу відомого наказу Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р., але довідку про реабілітацію вручати було нікому – місце проживання жодного члена великої родини не було встановлено³³. Мабуть, убита горем мати і сестра – інвалід не дочекалася звільнення Олександра, Дмитро залишився в еміграції, а доля ще одного брата – Миколи, який у кінці 1920-х рр. навчався у Харківському технологічному інституті, мало чим могла відрізнятись від долі О. П. Шатілова. У всякому разі, закінчити інститут у нього майже не було шансів, оскільки, коли відраховували когось одного із родини, про це повідомлялося правління інституту, де навчався інший. Більше того, списки виключених студентів розсилалися до всіх ВНЗ (і не лише України) під грифом «секретно». Наприклад, Кубансько-Чорноморський відділ народної освіти отримав у серпні 1923 р. від Головного професу України список 70 студентів Харківського технологічного інституту, які були виключені в результаті перереєстрації 3 березня і 2 травня 1923 р. з пропозицією «перерахованих в ньому осіб до вузів не приймати»³⁴.

Батьківщина – мати, омріяна в еміграції, м'яко стелила устами своїх аранжерів, але негостинно зустріла свого сина, перетворившись у злу мачуху і фінал цієї історії виявився надто трагічним, а історичну справедливість було відновлено занадто пізно.

Таким чином, на прикладі реконструкції долі Олександра Петровича Шатілова нами проаналізовано досвід пересічної людини, яка намагалася пристосуватися до складних умов радянської дійсності у 1920-ті рр. Стратегії його поведінки можна вважати типовими для багатьох молодих людей, які не сприйняли ані ідей національно-визвольних змагань в Україні, ані більшовицької влади і прямо із студентської лави пішли добровільно боронити старі ідеали. Цей досвід виявився трагічним. Соціальні практики того часу свідчать, що дорога до «світлого майбутнього» була устелена численними жертвами людей з «ганебним класовим походженням». Проте ми не можемо стверджувати, що в процесі формування нового суспільства воно рано чи пізно ставало «вироком»: відомо немало випадків вдалої інтеграції осіб дворянського походження до радянського суспільства.

Примітки

¹ Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре. – СПб., 1994. – С. 13.

² Антоненко-Давидович Б. Твори. – Т. 2. – К., 1999. – С. 437.

³ Роговий В. Українське студентство в таборах інтернованих у Польщі в 1920-1924 роках // Київська Старовина. – 2008. – №1. – С. 50-62; Дуднік О. Я. Українська студентська молодь у політичному житті Польщі в міжвоєнний період // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К., 2002. – Вип.6. – С. 264 – 272; Його ж. Український студентський рух в еміграції (Центрально-східна Європа, 20-ті роки ХХ ст.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003. 19 с. та ін.

⁴ Литинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки. – Донецьк, 2000; Лаврут О. О. Студентство радянської України в 20-ті роки ХХ ст. – Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2004; Прилуцький В. І. Матеріально-побутові умови життя студентства Радянської України 1920-х рр. // УІЖ. – 2008. – №3. – С. 86 – 101 та ін.

⁵ Хльнишина Т. П. «Переломне епохи» і «переломне» судьбы: опыт историко-антропологического осмысления революционного времени // Человек на исторических поворотах ХХ века. – Краснодар, 2006. – С. 233.

⁶ Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна за 200 років. – Харків, 2004. – С. 281.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО У). – Ф. 166. – Оп.3. – Спр.494. – Арк.25.

⁸ Пушкарєв С. Г. Воспоминания историка. – М., 1999. – С. 71

⁹ Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна за 200 років. – С. 291.

¹⁰ Мейснер Д. Миражи и дей ствительность. – М., 1966. – С. 89.

¹¹ Державний архів Харківської області (Далі – ДАХО).- Ф. Р. 6452.- Оп.5. - Спр.825.-Арк.5-7.

¹² Цит. за: Русские без отечества. Очерки антибольшевистской эмиграции 20-40-х годов. – М., 2000. – С. 282

¹³ Цит. за: Русские без отечества. – С. 263.

¹⁴ Віднянський С. В. Політика чехословацького уряду щодо української еміграції в міжвоєнний період // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. - Вип.3. – К., 1993. – С. 42.

¹⁵ Дуднік О. Суспільно-політичне життя та громадянська позиція українських студентів-емігрантів у Чехословаччині в міжвоєнний період // Проблеми слов'янознавства. – 2003. – Вип.53. – С. 242.

¹⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі – ЦДАГО У).- Ф. 269. -Оп.1. - Спр.685. - Арк.15.

¹⁷ ЦДАГО У. -Ф. 269. -Оп.1. - Спр.269. -Арк.64.

¹⁸ Русские без отечества. – С. 285.

¹⁹ ЦДАГО У. - Ф. 269. - Оп.1. - Спр.685. -Арк.21.

²⁰ Віхоть. – 1921. – 7 травня. – с.8; ЦДАГО У - Ф. 269. - Оп.1. - Спр.688. - Арк.55.

²¹ ЦДАГО У. - Ф. 269. - Оп.1. - Спр.688. - Арк.51.

²² ДАХО. - Ф. Р. 6452.- Оп.5. - Спр.825.- Арк.7.

- ²³ ДАХО. - Ф. Р. 6452. - Оп.5. - Спр.825. - Арк.25.
²⁴ ЦДАВО У. - Ф. 166. - Оп.2. - Спр.1573. - Арк.417.
²⁵ Там само. - С. 450.
²⁶ ДАХО. - Ф. Р. 6452. - Оп.6. - Спр.594. - Арк. 67.
²⁷ ДАХО. - Ф. Р. 6452. - Оп.6. - Спр.594. - Арк. 68.
²⁸ ЦДАВО У. - Ф. 166. - Оп.3. - Спр.803. - Арк. 52.
²⁹ ЦДАВО У. - Ф. 166. - Оп.5. - Спр.817а. - Арк.24.
³⁰ ДАХО. - Ф. Р6452. - Оп.5. - Спр.825. - Арк.7.
³¹ Там само. - Оп.3. - Спр.3045. - Арк.46; Оп.5. - Спр.825. - Арк.10.
³² ДАХО. - Ф. Р6452. - Оп.5. - Спр.825. - Арк.8.
³³ Там само. - Арк.14.
³⁴ Державний архів Краснодарського Краю. - Ф. Р-890. - Оп.1. - Спр. 996. - Арк. 36 – 37.

Університетський етнографічний музей (1905 – 1919 рр.): історія створення, структура, діяльність

Шпорт Г. М.

Шпорт А. М. Университетский этнографический музей (1905 – 1919 гг): история создания, структура, деятельность. Стаття посвящена Харьковскому университетскому этнографическому музею – первому и единственному в дооктябрьском музееведении отечественному учреждению подобного рода.

Излагаются особенности и этапы истории создания музея, его структуры. Особое внимание обращено на специфику деятельности, значительную роль музея в области становления этнографии как науки, как учебной дисциплины в Харьковском университете (кафедра географии и этнографии была введена в состав историко-филологического факультета университетским Уставом 1884 г.), как центра изучения Слобожанщины, славянства вообще и укрепления международных научных этноконтактов разного уровня.

Ключевые слова: этнография, университетский музей, музееведение.

Shport A. M. The University Ethnographic Museum (1905 - 1919): History, Structure, Activity. The following paper is devoted to Kharkiv university ethnographic museum – the first and only pre-Soviet museum of such type in the Russian empire. Peculiarities and periods of museum's history and its structure have been analyzed. Special attention has been paid to the specificity of museum activity, its considerable role